

Stalinism ja folkloristika – poliitilise võimu ideoloogiad teaduses

27. augustil 2021 väitles Tartu Ülikooli senati saalis end folkloristikadoktoriks Kaisa Langer uurimusega “Estonian folklore in the context of Late Stalinist folkloristics” (“Eesti rahvaluulekogud hilisstalinistliku folkloristika kontekstis”). Väitekiri koosneb neljast artiklist, mis on avaldatud rahvusvaheliselt levivates väljaannetes ajavahemikus 2013–2021 ning kogu uurimust siduvast ulatuslikust teoreetilisest peatükist. Doktoritöö on ilmunud sarjas “Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis” nr 31 ja on elektrooniliselt kättesaadav Tartu Ülikooli raamatukogu digikeskkonnast DSpace (<http://dspace.ut.ee/browse?type=author&value=Langer%2C+Kaisa>).

Kaisa Langer leidis oma töö teema Eesti Rahvaluule Arhiivis. Lugesed 1940. aastate teisel poolel ja 1950. aastate alguses kirja pandud tekste, leidis ta teiste hulgast palasid, milles kiideti nõukogude korda, Stalinit, elu kolhoosis jms. Oma töös on autor need palad koondanud ühisnimetaja “nõukogude folkloor” alla. Hoolimata sellest, et rahvaluuleuurijad on vähem või rohkem seda teemat akadeemilistes sõnavõttudes puudutanud, ei ole sel teemal süvauuringuid tehtud. Nii hakkas Kaisa Langer pike-malt juurdlema selle üle, mis tingimustes on need tekstid kogutud ja mil määral need esindavad oma ajastu pärimuskultuuri üldiselt. Oma väitekirjas pakubki Kaisa Langer sissevaate Eesti stalinismi-perioodi folkloristikasse. Ühtlasi asetab ta Eestis toimunu rahvusvahelisse võrdlusse (lähemalt on kõrvutatud sama perioodi folkloristikat Eesti NSVs ja Saksa DVs). Võrdlus on üles ehitatud ideoloogia kontseptsioonile, arutledes selle üle, kuidas poliitiline võim oma ideoloogiaga mõjutab teaduse arengut. Arutelu teoreetiliselt taustaks sobis postkolonialistlik teooria, mis võimaldas piiritleda riigi kõikehõlmavaid kontrollimehhanisme.

Lähemalt tulevad töös arutlusele küsimused, kuidas eesti folkloristid kohanesid nõukogude võimu nõuetega ja millise värvingu see eesti folkloristikale on andnud. Uurimismeetodite valikut iseloomustab allikmaterjali dokumendikeskus: analüüs rajaneb põhiliselt Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjadel ja Rahvusarhiivis talletatavatel institutsioonide tööd kajastavatel dokumentidel. Samuti vaadeldakse tollaseid üliõpilastöid, folkloristide publitseeritud sõnavõtte ja teadusettekandeid. Tuginedes postkolonialismi teooriale, kasutab autor folkloristika iseloomustamiseks hübriidsuse kontseptsiooni: see osutab teatud laadi kombinatsioonidele, kus ühelt poolt võib leida sõjaeelsel perioodil välja kujunenud seisukohti ja teisalt nõukogude folkloristikast tulenevaid ettekirjutusi. Hübriidsus ilmneb näiteks selles, et folkloristid eelistasid uurimismaterjalina kasutada klassikalise rahvaluule žanreid, ent analüüsil rakendati uutesse oludesse sobivat klassivõitluse ja sotsiaalsete vastuoludega seotud perspektiivi. Mõõdukal määral leiti ka uut – nõukoguliku ideoloogiaga sobivat aineala (näiteks 1905. aasta revolutsiooni või töölisliikumist puudutavaid tekste), ent seda mõtestati omakorda jälle enne sõda väljakujunenud folkloristika kaudu. Ühtlasi ilmnes ka folkloristide oskus leida ideoloogiliselt neutraalseid tegevusvälju, näiteks mahukate tekstipublikatsioonide koostamine. Selle uurimuse käivitunud “nõukogude folkloor” seostus pigem ettekirjutustest tuleneva otsingu kui eesti pärimuskultuuri iseloomustava ilminguga, jäädeski tähelepanu keskmesse vaid ajutiselt.

Artiklite valmimise järjekord ja artiklite reastus väitekirjas ei kattu. Esitust raamivad üldküsimumsi käsitlevad artiklid, mille vahel esitatakse kaks lähivaadet Eesti folkloristika üksikasjadele.

Esimeses artiklis (ilmunud esmakordselt 2017. aastal) antakse ajalooline ülevaade nõukogude võimu esimestel aastatel tehtud ümberkorraldustest eesti teadusmaastikul, sh folkloristikas. Eestis andsid tooni ümberkorraldused institutsioonide töös: senine rahvaluule arhiiv muudeti kirjandusmuuseumi osakonnaks, mille ülesanne oli pärimuse jäädvustamine ja talletamine; Tartu ülikoolis viidi rahvaluule eriala kirjanduskateedri koosseisu ja õpetamine ülikoolis viidi kooskõlla üleliiduliste õppekavadega. Neile kahele institutsioonile lisaks loodi uurimisinstituut. Selline korraldus pidi looma võimaluse asutuste spetsialiseerumiseks, mis päriselt kunagi teoks ei saanud. Artiklis osutatakse teaduskonteksti muutuste sisule neljas punktis: (1) uus kogumisülesanne talletada nõukogude korda kajastavaid ja kiitvaid rahvaloomingupalasid; (2) uus kogumisviis – suurte rühmadega korraldatavad ekspeditsioonid; (3) varasemate kogude tsenseerimine, mis seostus üldisemalt erifondide loomisega; (4) nõukogude ajale omase retoorika kasutamine uurimistöodes.

Teises artiklis (ilmunud 2013) käsitletakse üksikasjalikult Eesti Rahvaluule Arhiivi kogude teemat 1945.–1952. aastani. Autor toob esile tsenseerimise kaks lainet, milles esimeses keskenduti pigem ideoloogilistele ja teises pigem kõlblust sisaldavatele aspektidele. Mõlemat tahku tõlgendab autor totalitaarse võimu kontrollimehhanismina, mille raames jälgiti inimeste nii ideoloogilist kui ka moraalselt meelsust.

Kolmas artikkel (ilmunud 2021) on pühendatud folkloristide ettevalmistamisega seotud küsimustele (õppekava, diplomitööde teemad, üliõpilaste välitööpäevikud, institutsioonide teemakohased dokumendid jms). Ilmneb, et ka üliõpilaste ettevalmistuses eelistati pühenduda klassikalisele rahvaluulele, mistõttu nõukogulik aspekt sügenes uurimustesse pigem retoorilisel kui teadmisloome tasandil.

Hetk kaitsmiselt: Kaisa Langer ja Tiiu Jaago. Ergo-Hart Västriku foto 2021.

Neljandas artiklis (mis oli kaitsmishetkel veel avaldamata) võrreldakse kõnesolevat perioodi Eesti NSVs ja Saksa DVs. Selles artiklis on tähelepanu all (peale folkloristliku tegevuse võrdluse) ka postkolonialistliku lähenemisviisi sobivus stalinistliku teadus-situatsiooni uurimiseks. Taas näitab autor rahvakultuuri uurijate kohanemisstrateegiaid võrvõimu kontrolli tingimustes: uurijate valikud sobitusid raami, mis tagasid eriala järjekesivuse nii akadeemilise mõtteleo seisukohalt kui hetkeomast rahastamist arvestades. Selles artiklis ilmneb ka rahvaluule koht humanitaarteadustes: mida enam eeldas võim rahvaluulelt tuge oma eesmärkide saavutamiseks (nt tuge sotsialistlikuks ülesehitustööks), seda enam oli folkloristika teadusavalikkuses nähtav. Ja vastupidi: kui folkloristika päevakajalisus taandub, taandub ka folkloristika nähtavus teadusharuna.

Väitlussituatsioonis tõstatatud küsimuste hulgas puudutati muu hulgas kolme suuremat teemat: (1) kuidas esitleda geograafiliselt piiritletud alal toimunud rahvusvahelises kontekstis; (2) mida pakkus Langeri uurimus stalinistlikust folkloristikast üldisesse postkolonialismi uurimisse; (3) kuidas portreerida Eesti folkloristika erinevaid perioode nii, et neis kõigis kajastuks ka ideoloogia osa.

Rahvusvahelisele publikule on Langeri uurijakogemuse järgi vaja eesti konteksti tutvustamist märkimisväärselt rohkem, kui seda esmapilgul kujutleda võiks. Omaette küsimus aga on, kuidas tasakaalustada süvitsi minevat teavet üldplaanide loomisega. Üks võimalusi üldistuste loomiseks on ühendada uuritavad nähtused ühtse teoreetilise kontseptsiooni abil. Käsitletavas töös osutus selleks postkolonialismi teooria: see pakkus võimalusi jälgida võimu kontrollimehhanisme ja nende toimet vaadeldud poliitilises olukorras. Postkolonialistlike tööde hulgas näeb autor oma töö olulisust selles, et ta toob postkolonialistlikku vaatevälja nõukogude võimu kui teaduse ühe mõjuteguri idabloki maades. Hoolimata sellest, et 1940.–1950. aastate folkloristikast kui tervikust on küllalt keeruline eritleda ideoloogilist (stalinistlikku) osa, pakub autori tees hübriidsusest veenva pinnase rahvaluuleteadlaste otsingute ja valikute kirjeldamiseks.

Langeri uurimus inspireerib küsima, kuidas on folkloristikat kujundanud teistegi poliitiliste ideoloogiate mõjutegurid; kuidas ära tunda need praeguses folkloristikas. Folkloristika perioodiseerimisel on ideoloogilistest tahkudest mõistagi enam tähelepanu köitnud kaks: siin käsitletud stalinistlik ja üldiselt laialt arutletud rahvuslik aspekt. Kuid ilmneb, et teiste perioodide puhul analoogiline võimuga seotud ideoloogia roll kuigi hästi avastatav ei ole. Kuidas siis tunda ära ideoloogia osakaal teaduse arengus? Kunagi küsisin Arvo Krikmannilt, kuidas folkloristid said nõukogude algusaastatel aru, mida nad võivad uurida ja seda, mis vaatepunktist nad seda teha tohivad? Krikmann vastas: see oli nagu pimedas toas ukse otsimine – kobati nii kaua, kuini avaus leiti. Võimalik, et üheks indikaatoriks ideoloogia-tasandi äratundmiseks teaduses on küsimus, mida folklorist teha saab (ükskõik, mil viisil tema tegevust poliitikast juhituduna siis kas piiratakse või suunatakse).

Ühtlasi äratub tähelepanu, et ideoloogiateemade vastu on viimasel ajal märgata huvi tõusu. Langeri tööle pakub kõneka paralleeli Erki Russowi artikkel Saksa okupatsioonigaegsest natsionaalsotsialistlikust ideoloogiast Eesti arheoloogias.¹ Russowi käsitlusest nähtub, kuidas ühe ideoloogia (antud juhul natsionaalsotsialistliku) kirjeldamine ja mõtestamine on omakorda seotud teiste, sh külgnevate ideoloogiate mõjul toimunuga (rahvuslik, nõukogude võimu ideoloogia). Millest tõukub sihipärane huvi ideoloogiate vastu (seda enam, et see ei piirdu pelgalt Eesti teadusruumiga)? Võib küsida, kas selle põhjus võiks peituda töigas, et uurijad tajuvad ideoloogiate paljusust, sealhulgas konfliktsete vaadete mitmesust?

Kokkuvõtteks tuleb rõhutada, et Kaisa Langeri töö väärtus seisneb nii teemapüstituses (kuidas tõlgendada arhiivis leiduvaid tekste, mille loomist on oluliselt mõjutanud stalinistlik ideoloogia) kui ka teoreetilise raami leidmisel ja rakendamisel, et paigutada vaadeldav üldisemasse rahvusvahelisse konteksti. Lisaks tooksin esile Kaisa Langeri võime ärgitada oma tööga arutlema teaduses oluliste küsimuste üle.

Tiiu Jaago

Kommentaar

¹ Vt Erki Russow. Eesti arheoloogia ideoloogiate ristteel. *Rahvusteadus* 1940. aastate esimesel poolel kommunistliku ja natsionaalsotsialistliku võimu tuultes. *Tuna. Aja-lookultuuri ajakiri* 3, 2021, lk 53–75.

Kroonika

Akadeemilises Rahvaluule Seltsis

30. septembril oli seltsi üldkoosoleku päevakorras uue juhatuse ja revisjonikomisjoni valimine. Juhatusse valiti Reet Hiiemäe, Pihla Maria Siim, Helen Kästik, Mare Kalda ja Kärri Toomeos-Orglaan. Üldkoosolekule järgnes pidulik õhtu Tartu Ülikooli loodusmuuseumis, kus ettekandega esines loomaökoloog Tuul Sepp (“Muinasjuttude evolutsioonibioloogia”). Seejärel esitleti EKM Teaduskirjastuse väljaandeid – “Eesti muinasjutud” II osa: “Loomamuinasjutud” (koostajad ja toimetajad Risto Järv, Inge Annom, Mairi Kaasik ja Kärri Toomeos-Orglaan) ning Mall Hiiemäe “Väike kalaraamat rahvapärимusest”. Katkendeid raamatutest luges Enn Lillemets.

21. oktoobril kõnelesid koosolekul Eesti Muinastaideseltsi liikmed Väino Poikalainen ja Enn Ernits. Juttu oli Äänisjärve kaljujoonistest, Eesti muinastaideseltsi rollist nende uurimisel ja kataloogi väljaandmisel. Ettekannete järel esitleti Väino Poikalaineni ja Enn Ernitsa raamatut “Rock Carvings of Lake Onega 3: The Besov Nos Region: Besov Nos, Kladvets, Gazhi and Guri Guri Localities”.

25. novembril toimus TÜ raamatukogus Akadeemilise Rahvaluule Seltsi 17. sügis-konverents “Välitööd muutunud oludes”. Arutluse alla võeti see, milliseid võimalusi ja meetodeid välitööde tegemiseks on pakkunud ja pakub uudne olukord, mis on valitsenud maailmas 2020. aasta kevadtalvest alates. Välitöödega seotud teemadel arutlesid folkloristid ja etnoloogid Eesti Kirjandusmuuseumist (Reet Hiiemäe, Anu Korb, Anastasiya Fiadotava), Tartu ja Tallinna ülikoolist (Pihla Maria Siim, Saara Mildeberg, Michele Tita, Kareng Ronghangpi) ning Jamia Millia Islamia ja Tripura ülikoolist (Rahul Koonathara, Atul Sinha, Progoti Chetana Bakshi, Nabyendu Roy Choudhury).

Kärri Toomeos-Orglaan